

Jiří Havelka

Kdyby nebylo letadel, nebylo by nebe

Příprava koncepce pro inscenaci *Ubu se baví* v Divadle Na zábradlí.

Zastávám názor, že divadlo má být „šité na míru.“ Divadlo je lokální záležitost a myslím tím nejen místní ukotvenost, ale též časovou a společenskou. (Což mimochodem představuje z mého pohledu velký problém divadelních festivalů). Divadlo vzniká v konkrétním místě, které má svou historii, současnost i budoucnost, má svou atmosféru, pnutí či symboliku, mluví svým jazykem. A stejně tak divadlo vzniká v konkrétní době, v konkrétních společenských poměrech a především s konkrétními lidmi. To vše se ve výsledné inscenaci zákonitě musí odrazit, tím vším jste během zkoušení nutně inspirován, a to o to více, tvoříte-li autorským způsobem založeným na kolektivní improvizaci, jejímž principem je nasávat všechny impulsy, které prostředí, lidé i atmosféra zkoušky rodí. Do takového procesu se počítá i to, že stěny v sále jsou pruhované nebo že tento herec je ve společnosti znám především pro tuto roli atd., tedy i zdánlivě mimodivadelní faktory. I detail může mít velký dopad. Tvořit „na míru“ souboru, divákům či samotnému divadlu ovšem nelze vykládat jako tvorbu na zadání či dle libosti publika, často spíše naopak – cílem je jít proti očekávání, překvapit, nabourat a pokusit se změnit, posunout (v rámci své vlastní tvorby, repertoáru divadla atd.) Chci tedy spíše postihnout určitou jedinečnost, nepřenositelnost inscenace, jež vzniká právě v tomto prostoru právě s těmito herci.

Divadlo Na zábradlí je divadlo s dlouhou a pohnutou historií, s mnoha přelomovými inscenacemi, se silnými epochami vedenými originálními uměleckými osobnostmi. Jedním z vrcholů je bezesporu *Král Ubu* v režii Jana Grossmana z roku 1964, dokonalá inscenace, která dokonale zapadla do doby svého vzniku, do doby totality.

S dramaturgem Zdeňkem Janáčkem jsme pročítali hry, přemýšleli nad tématy a postupně docházeli k celkem jednoduchému závěru: Nemá cenu dělat další inscenaci, pokud to nemá podstatný důvod. Triviální myšlenka se zásadním dopadem.

Existuje opravdu závažný důvod pro divadlo? Což absolutně neznamená „závažnou“ inscenaci. Naopak, jsem přesvědčen, že žádné dobré představení se humoru nemůže vzdát, neboť pak není celistvým obrazem, nízké funguje pouze s vysokým, vážné s komickým a tragické se směšným. Bílou tečku na bílém papíře nevidíte. Závažným důvodem myslím silné osobní pnutí k vyjádření, k tvorbě, neodbytnou nutnost sdílet zprávu, bytostnou angažovanost vůči světu, ve kterém se právě nyní nacházíme, žijeme.

Při hledání tohoto důvodu jsem dramaturgovi Janáčkovvi povídal příhodu z letiště, kdy jedna pasažérka při průchodu bezpečnostním rámem neustále „pípala“ a ostražka ji posílala projít rámem

znovu a znovu, a pokaždé si něco musela svléknout, protože v každé části oblečení zřejmě měla cosi kovového. Nevím, proč nestačily ony ruční skenery, ale ta paní skončila ve spodním prádle a my všichni stojící v řadě za ní jsme se modlili, aby teď už „nepípla“. Kdyby si musela sundat i spodní prádlo, bylo by nám stydno. Bylo by nám stydno za ni, ale možná ještě víc za nás, že tady před námi svlékají někoho donaha a my to jen nezúčastněně pozorujeme. Paní nakonec prošla, za rámem se oblékla, fronta postoupila a každý z nás by se klidně svlékl také donaha, kdyby ho o to ostraha požádala a nikdo by neprotestoval. Je to přece pro naši vlastní bezpečnost. My jsme ti, kdo chtějí letět. Představa, že všichni procházíme tím rámem zcela nazí, nebyla vůbec daleko od pravdy. Nedlouho potom jsem navíc četl článek, ve kterém popisovali nejnovější letištní bezpečnostní rámy vybavené nejnovějšími bezpečnostními systémy, jenž vás opravdu „vysvléknou“. Na monitoru vidí pracovník skutečně svlečené tělo. Dokonce už byl jeden zaměstnanec vyhozen, protože si obrázky nahých těl ukládal „na doma“.

Kdykoli přemýšlím nad novou hrou, vždy si hledám „nervy k realitě“. Ovšemže divadlo vytváří nový svébytný divadelní svět, ale ten nikdy nesmí zůstat jen osamoceným obrazem v rámu, poletujícím igelitem ve větru, vždy musí mít chapadla spojující ho s okolní realitou. Abych mohl vytvářet vzdušné zámky, potřebuji pevnou půdu pod nohama. Imaginace stojí na reálných pilířích. Z reality se odrážím, ale ať odskočím sebedál, zůstávám spojen tenkou červenou linií s místem odrazu. Možná je i opačná cesta – začínám z ničeho, tápu ve vzduchoprázdnu a hledám body k ukotvení v realitě. Potřebuji znát nervové dráhy spojující právě zkoušenou inscenaci se světem okolo mě, s lidmi, s budovou, ve které zkoušíme, se společenskou atmosférou, s dobovými trendy atd.

A tak vám postupně body z reality začnou vytvářet síť jako odraznou plochu, jako trampolínu k realitě divadelní. Že jsme od dob, kdy USA vyhlásily válku proti terorismu, ochotni k stále větším a větším omezením našich osobních svobod za cenu větší ochrany, není žádnou novinkou. Ale existuje jiný prostředek než letadlo, kde je tento fenomén cítit znatelněji? Než vůbec nastoupíme do letadla, ochotně odevzdáváme spoustu osobních věcí. V letadle samotném jsme pak plně v rukou letušek. Samotný let mě fascinoval už velmi dlouho. V letadle se nedá dělat skoro nic. Kromě ukojení základních životních potřeb. Najíst se, napít, jít na záchod a především – zabavit se! Pustit si hudbu, film či komediální skeče, nejčastěji typu „skrytá kamera“. Lidé tedy jen sedí, jedí, vyměšují, baví se. V letadle se za letu neděje nic (pokud nepředpokládáme např. únos letadla teroristy). A přitom se tam toho děje spousta. Záleží na míře pozornosti, na úhlu pohledu.

Letadlo má vždy svou rovinu „účastníků zájezdu“, kdy vidíte jednotlivé povahy ve svých „homolkovských“ karikaturách, kdy stádovitě reagují na pokyny personálu, daleko podstatnější rovina je ovšem rovina strachu. Z letadla se stal symbol strachu. Jedním z důvodů je potenciální riziko terorismu, nicméně podstatnější a daleko starší důvod je obsažen v samotném principu

letadla, tedy že letí vzduchem. Nemá kontakt se zemí. Letadlo je prostor, kde se může stát cokoli, i když se tam většinou neděje nic (dramatické napětí). Od začátku vývoje tohoto dopravního prostředku je to prostředek psychologicky nejnebezpečnější (ač to statistiky objektivně popírají, zde vítězí naše pravá hemisféra), člověk ztrácí kontakt se zemí, odevzdává se do „něčích“ rukou... Zde vládne příroda a to znamená nejistotu, ohrožení člověka, nemá to pod kontrolou. Já sám s tím nic nezmůžu, musím spoléhat na druhé. Člověk chce mít pocit bezpečí, případně jen zdání bezpečí a pro tento pocit je ochoten předat většinu své zodpovědnosti někomu, kdo tomu „rozumí“. Pilotovi? Letadlo je řízené víceméně automaticky, nebezpečí hrozí převážně při startu a přistání, pravdou ovšem je, že turbulence jsou věcí nepředvídatelnou, a to i při veškerých technologických pokrocích. Samozřejmě se dají přibližně mapovat a předvídat a pilot pak může změnit kurz, aby turbulence nadletěl nebo obletěl, ovšem stále pouze přibližně. Turbulence symbolizují teorii chaosu, která odolává výpočetní technice, ztělesňují přírodu v její nejkryštalichější podobě, jako nepředvídatelnou, nezkrotnou a neřiditelnou sílu. Tam nahoře se letadlo opravdu může stát hračkou v rukou počasí, boha či přírody, chcete-li. Nedávný pád airbusu francouzské letecké společnosti Air France potvrzuje, že i ta nejvyspělejší technologie má své hranice, pokud dojde ke střetu s turbulence či bouřkou. Dodnes se letadlo nenašlo, dodnes se neví, co se stalo, a zřejmě se to nebude vědět nikdy. Prostě – nevíme! Naše poznání má limity.

Zúčastnil jsem se kurzu s názvem „Létání beze strachu“, který vedl zasloužilý kapitán a hlavní stewardka a jehož cílem je zmírnit či úplně odstranit strach potenciálních pasažéru z létání. Dověděl jsem se spoustu technických parametrů o stavbě letadla, o trojím zabezpečení každého ze systémů a především jednu zásadní informaci: že „jediným nebezpečím pro letadlo jsou pasažéři sami“. Pokud jsou disciplinovaní, dodržují všechna pravidla nastavená personálem, pak se nemůže nic stát. Ale opravdu nic. A právě proto se pouští tento druh filmů či skečů. Mají samozřejmě rozptýlit strach a nervozitu, zmírnit pocení, zkrátka odvést pozornost. Třeba jsem se dozvěděl, že existuje manuál, který podává výčet vhodných filmů do letadla (nejvíce doporučované jsou právě skeče typu „skrytá kamera“) nebo jaký druh hudby je žádoucí. Na prvním místě „uklidňovacích“ skladeb se objevuje vždy Armstrongovo *What a wonderful world*. Proto se tak často používá v letadlech, v nákupních centrech či kdekoli, kde se lidé hojně shromažďují a měli by spíše nakupovat než přemýšlet. Při poslechu této hudby se cítí bezpečně a klidně a mohou se odevzdat svému nakupovacímu vášním.

Tedy - odevzdali jsme vše nepotřebné, dostali přidělen svůj osobní miniprostor – jedno malé sedadlo a o vše ostatní se postará dokonalý a vždy usměvavý personál. Naším úkolem je jen - letět. Sedět, ani nedutat. Dostaneme najíst, napít a ze sedadla nás vyžene maximálně nutnost vyměšovat, kterou máme všichni v podobné chvíli, tedy vždy po servisním kolečku (rozdání občerstvení), starají se o nás vlastně jako ve školce. Jsme pro ně děti. A taková máme i práva. Rozhodují za nás

„dospělí“. Naše svoboda je pouze iluzorní a omezuje se na výběr mezi dvěma jídly či nápoji – kuře nebo ryba, voda nebo džus. A navíc oboje vždy chutná v letadle stejně. Žádná možnost volby vlastně neexistuje. I ta hudba na všech dvanácti kanálech zní vlastně stejně synteticky (všude Armstrong). Jsme řízeni servisem případně světelnými transparenty a zvukovými signály – připoutejte se, toaleta je volná, nekuřte atd. Posloucháme hlas hlavní stewardky, který vychází bůhví odkud, na obrazovkách nám jsou poskytovány informace o letu, které si nelze ověřit a plně důvěřujeme pilotovi, jehož jsme nikdy neviděli. Je tam vůbec? Je tady vůbec kabina? Letíme dobře? Letíme tam, kam máme? Je to vůbec skutečné letadlo?

Pro odbourání otázek zde máme full entertainment servis. Jde přece o naši vlastní bezpečnost a pohodlí!!! Není to nic nového, Václav Havel už několik let upozorňuje na to, že moderní prostředky manipulace jsou daleko sofistikovanější než v éře komunismu a útočí velmi příjemnými a nenápadnými cestami a že v každém dríme chuť si tu zodpovědnost tak trošku ulehčit a zbavit se části své svobody a zalehnout do svého osobního vězení. Zygmunt Bauman hovoří o pradávné touze „odpružit“ za každou cenu ono „existenciální chvění“ (které mu zosobňuje „osud“), tedy jakousi sílu, která „...útočí vždy bez varování, je jí lhostejné, co její oběti dělají nebo nedělají, aby jejím ranám unikli“.¹ Existenciální chvění jako životní turbulence. Neil Postman píše v předmluvě své knihy *Ubavit se k smrti* („ubuvit“) o rozdílu mezi Georgem Orwellem a Aldousem Huxleym, respektive mezi románem *1984* a *Konec civilizace*. Je přesvědčen, že proročskou pravdu měl spíše Huxley, který tvrdil, že lidé nebudou ovládnáni bolestí, ale jejich kontrola bude zajištěna prostřednictvím slasti. A další příklady mohou následovat. Jedním z nich by klidně mohl být *Ubu spoutaný* se svou „svobodou naruby“. Rozhodně jsme nechtěli interpretovat Jarryho text či demytizovat slavnou Grossmanovu inscenaci, chtěli jsme použít ubuovský mýtus, který ve své genialitě nikdy nevybízí pouze k jednomu dobovému výkladu, vzpírá se jednoznačné interpretaci. Pomocně jsem si nazval tento díl „Ubu připoutaný“, protože onen zvukový i světelný signál „připoutejte se“, měl hrát velkou roli.

Máme tu tedy pasažéry, kteří odevzdali vše nepotřebné na zemi a teď odevzdávají sami sebe do rukou letecké společnosti. (Geniální nám přišel slogan Air France: „Děláme z nebe to nejlepší místo na zemi“. Opět jeden z těch nutných nervů do reality.) Každý má svůj cíl letu, důvod, kam a proč letí. Pasažéři jsou vyškoleni o bezpečnosti, jsou nakrmeni, napojeni a zabaveni. Máme tu stále usměvavý personál poskytující dokonalý servis, který má za úkol vytvořit dokonalé pohodlí, respektive udržet pasažéry na místě a v klidu. Pro naše bezpečí a pohodlí! Děláme z nebe to nejlepší místo na zemi!

A teď - co kdyby každý z pasažérů letěl jinam? Co kdyby toto letadlo nemělo cíl v konkrétní

¹

BAUMAN, Zygmunt. *Tekuté časy: život ve věku nejistoty*. Praha: Nakladatelství Academia, 2008, str. 19.

destinaci, ale v letu samém. Podařilo by se servisu upokojit všechny pasažéry a přesvědčit je nenásilně, že příjemnější je prostě jen letět? Personál nesmí být nikdy očividně manipulativní, může použít pouze prostředky, které má k dispozici – úsměv, jídlo, pití, hudbu, zábavný film, případně oznámení o turbulencích a nutnost se připoutat. Personál ovládá světelnou i zvukovou signalizaci. Nic víc. A tento let je přísně nekuřácký. Dokáže pouze těmito prostředky přimět pasažéry k tomu, aby přestali přemýšlet o cíli cesty, zapomněli na své motivace a začali se soustředit pouze na výhody plynoucí z pobytu přímo na palubě? Budou pasažéři pasivní nebo se budou pít po pravdě? Stačí rozsvícení transparentu „připoutejte se“ na to, abych nikam nešel? Stačí jídlo na to, abych se neptal? Pasažéři versus posádka. Bojuje se o bezpečí? O pohodlí? O svobodu?

Máme trup letadla, které vypadá jako ubuovské střevo, máme turbulence, které mohou být ubuovskou peristaltikou. Existenciální chvění jsou turbulence, turbulence jsou pohyby střev. Turbulence jsou hříčkou přírody, turbulence jsou nástroj manipulace, turbulence je spirála, spirála je Ubu, spirála je tajný kód přírody, záhadný vzorec v umění, zlatý řez, božský poměr, Fibonacciho číselná posloupnost... spirála je klíčem. Inscenace vystavěná na půdorysu spirály.

Co se skrývá za oponkou oddělující jednotlivé třídy? Možná jen další část pro pasažéry. Možná je celý tubus jen nekonečný urychlovač, střevo bez začátku a konce. Možná je to „ubus“. Možná je to celé jen experiment, hra, trenažér, možná je to jen let pro let. Lidé sedí, cítí se bezpečně, spokojeně a mohli by takto letět donekonečna. Rozdíl mezi nebem a zemí, mezi zemí a peklem, rozdíl mezi vězením a svobodou a rozdíl mezi člověkem a loutkou se smazává. Je snadné udělat jasný konec, zřetelnou tečku, ale je těžké skončit netečkou.

To samozřejmě není výklad. To je popis sítě, v níž jsme se chtěli pohybovat, popis bodu, ze kterého jsme se chtěli odrazit při zkouškách.

